

7. Тенденції розвитку системи вищої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://ukped.com/statti/zagalna-pedagogika/2254-tendentsiyi>
8. Теоретические основы содержания общего среднего образования/ [Под ред. В.В. Краевского, И. Л. Лернера]. – М., 1998. – 114 с.
9. Фіцула М.М. Педагогіка / М.М. Фіцула. – К., 2000. – 104 с.
10. Харламов И.Ф. Педагогіка / И.Ф. Харламов – М., 1990. – с. 128
11. Ходаков В.Е. Высшее образование: взгляд со стороны и изнутри / В.Е. Ходаков – Херсон: Олди-плюс 2001. - 213 с.
12. Швед М. Виховання та освіта: нові сьогоденні виміри / М. Швед // Вісник Львівського університету. – 2002. – вип. 16, ч.1. – с. 3-10
13. Щубелка Н.В. Зміст та методи освіти в контексті проблем сучасної освітньо-педагогічної діяльності / Н.В. Щубелка // Проблеми освіти: Наук.-мет. зб.. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти, 2002. – вип. 27. – С. 9-15

The paper contains analysis of contemporary tendencies in higher education as well as the essence of leading branches of its reforming from the standpoint of their influence on the education content formation. Specific character of didactic principles realization in higher professional education is analyzed.

Key words: *higher professional education content, contemporary paradigm of education, didactic principles.*

УДК 371(477)(092)

*Дмитрієв С. М.**

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ У СПАДЩИНІ М. В. ЛОМОНОСОВА

У статті розкрита педагогічна діяльність М. В. Ломоносова методи і принципи навчання, енциклопедичність наукових інтересів вченого.

Ключові слова: *наука, національне виховання, творчість, народність, гуманізм, національні підручники.*

Сподвижник освіти Михайло Васильович Ломоносов не знав нічого прекраснішого і величнішого за науки, що від них благородніше, що корисніше, що цікавіше і що безспірніше в справах людських, знайдено може бути [4. 389]. Михайло Васильович ніколи не любив наук лише заради них самих. Він насамперед думав про те, щоб поставити науку на службу батьківщині, скерувати її зусилля на виконання державних завдань і освіту народу.

Науки живлять юнаків,
Утіху в старості дають,
Несуть щасливим радість днів
Надію в бідних бережуть.
В домашніх труднощах відрада,
Під час мандрівок не завада,
Корисні скрізь в ділах земних,
Поміж народів і в пустині,
В міському гулі, в самотині
Життя солодшає від них. [4. 245]

Наслідуючи традиції гуманізму, Ломоносов вважав, що людина повинна бути щасливою. У поняття «щастя» він втілював особливий сенс: «Не для того ми живемо у світі, щоб насититися, але для того насичуємося, щоб жити». До щастя людина приходиться через працю. Найбільше

* © *Дмитрієв С. М., 2012*

щастя Михайло Васильович знаходив у заняттях наукою: «Наука є ясне пізнання істини, освіта розуму, непорочна розвага в житті, похвала юності, старості підпора, втіха в нещасті, в щасті прикраса, скрізь вірний і безотлучний супутник» [4, с. 246]. Щасливою людиною Ломоносов вважав не того, хто наділений багатством, а того хто має позитивні моральні риси. Він стверджував, що доброчесність від бід, як стіна, захищає, розносить всюди добру славу, любов і схильність в серцях людських збуджує. При цьому вчений застерігав від помилкового щастя, яке вміють створювати підлабузники.

Засуджуючи безумство, лукавство, нечисть, насилля, скупість, вчений проповідував моральність, яку вважав однією з найбільших цінностей, бо в єдиній тільки чесноті складається людська досконалість. Доброчесність є сама собі честь і похвала. На думку вченого інтенсивне моральне виховання здійснюється в сім'ї та школі. Ломоносов помітив, що в багатьох сім'ях діти не отримують гарного виховання. Він пропонував забезпечити дітей від шкідливого впливу. Вчений розробляє рекомендації для виховання «Освіченого юнацтва».

Шкідливі звички повинні долатися «послухом, стриманістю, бдінням і терпінням», і розробив вимоги: учні не повинні сперечатися з учителями; бути дружніми між собою; бути чемними, а не гордими і порожніми; остерігатися «порожніх слів, підлих і соромітських»; не хвалитися і не брехати; не ображати іншого; допомагати один одному в навчанні; уникати підказок; дотримуватися чистоти і порядку.

Метою виховання М. Ломоносов вважав формування людини-патріота, якостями якої повинні бути висока моральність, любов до науки, знань. Ідеал виховання він вважав у різнобічно розвиненій особистості, працьовитій. Вчений наголошував, що людина народилася для діянь висотних, щоб працею, добром дійти вершин хвали. У своїх творах Ломоносов прославляє твердість духу, безстрашність, силу волі і самообладання. Про себе він гордо говорить: «мій норов розуму завжди підвладний був». Учений покладає великі надії на юнацтво, до синів простого народу він писав.

О ви, яких давно чекає
Вітчизна і з глибин своїх,
Такими бачить вас бажає,
Яких зове з країв чужих
О ваші дні благословенні!
Держайте працею натхненні
Усьому світу заявіть,
Що може власних Платонів
І гострих розумом Невтонів
Російская земля родить [4, с. 424]

Михайло Васильович вірив, що його «індустріальна» програма розвитку країни буде підхоплена народом. Мирна праця, яку славить М. Ломоносов, не мислима без науки і творчості. Ломоносов випереджував свій час. Заповітом для майбутніх поколінь були слова:

Огляньте землю і пучину,
Лани, степи, лісів глибинь,
Рифейські надра, верховину,
Саму небесну височинь.
І скрізь досліджуйте всяк часно,
Шо є велике і прекрасне,
Чого ще досі світ не знав. [4, с. 424]

Мирна праця немислима без науки, без школи. Михайло Васильович захоплено говорить про школу, про радість наукового пізнання світу і прагне своїм ентузіазмом до науки заразити російських людей.

Ломоносов зробив висновок, що більшість населення імперії неграмотна, тому слід відкривати школи, централізувати народну освіту, а всі члени Академії наук повинні займатися педагогічною діяльністю. Сам педагог розробив програму публічних лекцій, які почав читати з 1 вересня 1742 року. Особливу увагу приділяв Михайло Васильович підготовці підруч-

ників, навчальних посібників з різних предметів. У 1742 році ним було написано керівництво «Перші підстави гірничої науки, або Гірська книжечка», в 1743 році він підготував «Коротке керівництво до риторик на користь любителів складнореччя скомпонував», а в 1745 році для студентів переклав з латини фізику. Особливу увагу М. Ломоносов приділяв роботі вчителя, методиці викладання, відбору матеріалу до уроку, використанні наукових досягнень. Займаючись проблемою організації керівництва школою, діяльності вчителя та учнів, Ломоносов прийшов до висновку, що на чолі школи повинен стояти тільки педагог. Інспектор і ректор зобов'язані допомагати вчителям, «оглядати старанність учнів та вчителів». Керівники шкіл повинні були шанобливо звертатися до вчителів, не допускати до них брутального ставлення. Як педагог, Михайло Ломоносов розумів значення і високо цінував «дружбу і єдність» в колективі, які сприяли отриманню хороших результатів у процесі навчання і виховання. Ломоносов першим звернувся до проблеми термінології в науці. Він являється засновником наукової мови в російській педагогіці. Маючи прекрасну лінгвістичну підготовку, вчений створив своєрідний стиль наукового викладу. Він часто застосовував термінологію греко-латинського походження. Педагогічні терміни вченого вірізняються точністю, узагальненістю, логічністю.

Ломоносівська програма розвитку освіти була побудована на основі принципів демократизму, гуманізму і народності. Особливістю ломоносівської програми була орієнтація на суспільні потреби в кадрах. Тому він рекомендував при визначенні кількості університетських кафедр виходити не з кількості тих, що були в той час кандидатів, придатних для заміщення професорських вакансій, а з потреб країни. Це необхідно для того, щоб план університету служив у всі майбутні роки.

Ломоносов розповсюдив твори великого чеського педагога Я. А. Коменського, книгу «Видимий світ у малюнках» він вважав необхідним навчальним посібником у гімназії і як наслідок, конференція Московського університету в 1756 році ухвалила перекласти дану роботу. У 1768 році книга вийшла першим виданням, а в 1788 році була видана вдруге.

Таким чином, Ломоносову вдалося закласти міцний фундамент для подальшого розвитку народної освіти в Росії. Його ідея безперервності початкової, середньої та вищої освіти багато в чому визначила подальший прогрес вітчизняної науки. В кінці XVIII ст. Сенат країни визнав, що створення гімназії та початкових училищ «вельми корисно суспільству». Але тільки на початку XIX ст. була здійснена послідовна система освіти – від початкової сходинок до вищого навчального закладу в масштабах всієї країни.

Метою виховання Ломоносов вважав формування людини-патріота, якостями якого повинні бути висока моральність, любов до науки, знань, працьовитість, безкорисливе служіння на благо Батьківщини. Ідеал виховання вчений бачив у різнобічно розвиненій, високоосвіченій і культурній людині. Виходячи з принципів **гуманізму** і **народності**, Ломоносов високо цінував загальнолюдську моральність. Він вважав за необхідне виховувати в молодих людях такі чесноти, як мудрість, благочестя, помірність, чистоту, милість, подяку, великодушність, терпіння, незлобність, простосердечність, сталість, працьовитість, дружелюбність, слухняність, скромність. Ломоносов застерігав молодь про складнощі людського життя: «Життя людське подібне непостійному морю, отже, воно від нападу противних випадків коливається, подібно як море, від нападу бурхливих вітрів». Говорячи про цінності і значущості буття людей, учений закликав здійснювати добрі вчинки, бо через них «заслужити можна честь, отримати багатство і безсмертне по собі ім'я залишити». [4, с.173]

Ломоносов дуже цінував таку якість, як **милосердя**. Він закликав пам'ятати християнську заповідь: «Будеш ти людина, то пам'ятай: «де чесноти панують, де пороки не мають місця». Ломоносов захищав скривджених, прагнув допомогти знедоленим, сиротам. Він першим запропонував відкрити спеціальний виховний будинок для малюків, які не мають батьків, поставив завдання виховання таких дітей за рахунок держави, щоб вони могли приносити користь суспільству. У зв'язку з цим він писав: «Якщо ти що хороше зробиш з працею, праця мине, а хороше залишиться, а якщо зробиш що хуже з насолодою, потішення мине, а погане залишиться». [4, с.230] Добрі справи і милосердя, на думку Ломоносова, слід пам'ятати: «Хто благодіяння не пам'ятає, той не тільки оного не гідний, але одно так на бути повинен, як

неплідна земля зневажена буває» [3, с.93]. Він проповідував повагу до старших, любов до ближнього.

Високо цінував Ломоносов **працьовитість**: «Або працею безсмертну славу здобувати, або, перепровадження життя свою в розкоші і нерадєнії, безславного кінця очікувати повинно». Він підкреслював роль праці в розвитку морального потенціалу молоді: «Розмірковуючи про благополуччя житія людського не знаходжу того досконаліше, як коли хто приємними і непорочними працями користь приносить». [3, с.116] Він був противником неробства і ледарства, засуджував розкіш і неробство, вважав їх джерелами усіх вад, які вливають під виглядом солодощів тяжку виразку в душу і тіло, наносять нестерпні образи, бідність і смертоносні хвороби. Ломоносов як педагог і вчений закликав творчо ставитися до праці. Основним видом праці молодих людей він вважав вчення, осягнення наук, тому, перш за все, радив не «втрачати золото молодих років, час без придбання тієї користі, яка зрілим і старим літам велику приємність і радість принести може через науки, ніж у юнацтві гри і неробство» [4, с. 326-327]

Ломоносов врахував також те, в яких умовах буде відбуватися трудова діяльність. До них він відносив попередню підготовку до виконання тієї чи іншої справи, обґрунтування мети роботи, планування її ходу, підбір необхідних інструментів, аналіз результатів. Він переконував працювати з бажанням, старанністю, майстерно. Трудові операції повинні бути продумані і розташовані в певній послідовності. При цьому він рекомендував спиратися на наявний досвід і наукові досягнення. Важливим у педагогічному відношенні стало пропозиція Ломоносова: «всі виготовлені речі зберігати у обособлівому порядку, кожен під номерами», а за працю видавати заслужену платню всю сповна.

Наслідуючи традиції **гуманізму**, Ломоносов вважав, що людина повинна бути щасливою. У поняття «щастя» він вкладав особливий сенс, маючи на увазі під ним не стільки задоволеність своїм життям, скільки можливість служити на благо батьківщини. «Не для того ми живемо на світі, щоб насичуватися, але для того насичуємся, щоб жити». Усвідомлення щастя приходить до людини через труднощі: «Коли б небо благословило, щоб людина перепроваджувала життя своє безбідно, то б вона свого щастя не могла відчувати». Ломоносов вважав **моральність** однією з найбільших цінностей, «бо в єдиній тільки чесноті складається людська досконалість, бо чеснота є сама собі честь і похвала; вона є в недоліках достаток і в злиднях достаток». [6, с.118]

На думку вченого, інтенсивне моральне виховання дітей здійснюється в сім'ї та школі. У публіцистичних працях Ломоносов зауважив, що в багатьох сім'ях діти не отримують доброго виховання. Він пропонував захистити молодих людей від шкідливого впливу сім'ї і займатися вихованням «освіченого юнацтва» в умовах навчальних закладів. Основою морального виховання Ломоносов вважав рідну мову. Він високо цінував її багатство, красу, музикальність. Саме Ломоносов-педагог висунув ідею про виховне значення рідної мови, вивчення якої сприяє формуванню патріотизму, поваги до національної культури, поширенню грамотності і науки. Завдяки зусиллям Ломоносова в гімназії з'явилися класи російської мови («Російська школа»). У «Російській школі» вивчалися російська мова і російська історія. Всі предмети в гімназії, за винятком філософії, викладалися російською мовою. У «Проекті регламенту московських гімназій» Ломоносов рекомендував у «Російській школі» навчати дітей народним російським способом: «Грамоті звичайним старовинним порядком, тобто абетку, часослов і псалтир ... Потім вчити писати з написаним добрим великоросійським почерком і привчати читати друк громадянський». Ломоносов вважав, що для глибокої освіти кожному учневі слід опанувати російською мовою: «Отже, якщо прийнятий школяр ще російської грамоти не знає, повинен тільки в російському першому класі доти навчатися, поки писати і читати вправний буде. Якщо який школяр грамоті російській досить вправний у гімназію вступив, того, навчивши перший підставах російської граматики в нижньому класі, навчати у латинській школі в нижньому класі, що показано чотири дні на тиждень, а інші два дні в школі перший підстав наук показувати арифметику». Він вимагав, щоб уже в першому класі російською діти могли «читати і писати досконало. Потрібно стежити і за тим, щоб вони вчилися писати букви красиво, в чому повинен бути вправний і сам вчитель цього класу». [4, с.173] Лише після вивчення російської мови допускався перехід в інші класи, до інших наук. Для навчання учнів необхідно

було підготувати навчальний посібник, за розробку якого взявся сам Ломоносов. «Російська грамати́ка» була побудована на передовому мовознавстві, на тонкому знанні російської мови, її діалектів. Довгий час це був самий авторитетний підручник російської мови.

У таких документах, як «Проект регламенту Академічної гімназії» та «Проект регламенту московських гімназій», він виступив прихильником **класно-урочної системи**. Це була нова ідея в російській педагогіці, яку Ломоносов сам втілював на практиці. Він вважав, що в рамках уроку можна більш повно використовувати виховну функцію навчання. На думку Ломоносова, навчання має бути побудовано за певною схемою, з урахуванням особливостей сприйняття:

- 1) перевірка виконання домашніх вправ;
- 2) повідомлення нових знань, виконання «денних завдань» на уроці.

Багато уваги він приділяв практиці, постановці дослідів, практичної значущості знань. Ці положення тісно пов'язані з ідеями великого чеського педагога Я. А. Коменського.

Ломоносов вважав, що розумовий розвиток може бути результативним тоді, коли в процесі навчання педагог буде дотримуватися дидактичних правил та принципів. Він домагався дотримання принципу послідовності, систематичності, ґрунтовності, свідомості, доступності навчання. Ломоносов, враховуючи особливості дитячого пізнання, радив йти в навчанні від простого до складного: «помилялися б математики, якби, відкинувши найпростіші поняття, стали досліджувати важкі». Він пропонував застосовувати систему уроків і систему домашніх завдань. Рекомендував, спираючись на вікові особливості дітей, розвивати їх пізнавальну активність і самостійність. З цією метою Ломоносов розробив спеціальні вправи. У гімназії вони виконувалися в присутності одного вчителя або «при інших класах». Ломоносов пропонував проводити спільні заняття учнів, на яких вони могли надавати один одному допомогу. Виняток становили іспити.

Навчальні плани, складені Ломоносовим, показують, що він намагався здійснити різнобічну освіту, уникнути перевантаження учнів. Вперше в російській педагогіці він виступив прихильником синтезу класичної, природничо-наукової і реальної освіти. Він поставив завдання залучення дітей до духовних цінностей минулих століть, розвитку їх допитливості, творчості. Його своєрідний педагогічний підхід до постановки реальної освіти проявився у відборі навчального матеріалу. У його методах навчання яскраво виділяються елементи політехнічної освіти. Він знайомив учнів і студентів не тільки з теоретичними питаннями, але і з їх практичним обґрунтуванням і втіленням. Включення молоді в безпосередній виробничий процес, спільний науковий пошук, навчання майбутніх вчених методикою дослідження були характерними для Ломоносова-педагога.

Ломоносов підготував ґрунтовний проект діяльності академічної гімназії. У ньому Ломоносов регламентував не тільки навчальний процес, але і всю виховну роботу цього закладу. Проект відрізнявся наявністю спеціальних глав про обов'язки вчителів, інспекторів, ректора, в яких мова йшла і про вимоги до них. Ломоносов розробив і більш докладний навчальний план для цієї гімназії. «Годувальницею Університету або його комори і постачальницею є Академічна гімназія. Тут слід виховувати більш ніжній вік, викладаючи шкільні предмети так, щоб вийшли звідти здатні приступити до занять вищого порядку в Університеті». Шкільні предмети він поділяв на **звичайні** (обов'язкові) та **додаткові**. Перші необхідні для всіх, без вивчення їх неможливо вступити до університету. Додаткові предмети були розраховані на успішних учнів.

Звичайні предмети розподілялися за трьома класами: нижчий, середній, вищий. Додаткові – по двох. Додатковими предметами були грецька, німецька, французька мови. Ломоносов позначив обсяг знань з кожного з них: у нижчому класі вивчалася грамати́ка французької та німецької мов. У вищому класі учні займалися стилістикою і перекладами, а також навчалися грецької мови. Вдосконалюватися в знанні його передбачалося в університеті під керівництвом професора за власним бажанням. Ломоносов надавав велике значення природному освіті молоді, хоча природні науки в той період були розвинені слабо. Вони включалися у філософію, яка складалася з елементів фізики, психології, математики.

На думку Ломоносова, навчальні плани повинні створюватися на основі врахування деяких педагогічних умов: навчання рідною мовою, послідовності вивчення наук, їх поступового ускладнення, світськості освіти, єдності і наступності планів середньої та вищої школи.

Ломоносов поставив проблему методів виховання і навчання. Він був прихильником використання словесних і практичних методів, високо цінував самостійний пошук, самостійне вивчення джерел учнями і студентами. Ломоносов опублікував важливі методичні поради з викладання деяких предметів, у тому числі російської мови, іноземних та давніх мов, хімії. Ломоносов пропонував використовувати **заохочення** і **покарання**. Особливо визначних нагороджували золотими та срібними медалями, книгами, математичними приладами «у присутності всієї Гімназії». Як покарань Ломоносов застосовував догани, погрози. За «ганебні пустощі» покарання здійснювалося на очах всіх учнів. Поширені в школах тілесні покарання, за традицією, застосовувалися і Ломоносовим, хоча він рекомендував використовувати їх як виняткову міру, в окремих випадках, не завдаючи цим шкоди здоров'ю дітей.

Як метод і як умова виховання і навчання Ломоносов розцінював **порядок** і **дисципліну**. Дотримання гімназистами та студентами міцного розпорядку дня, чистоти в навчальних приміщеннях та гуртожитку, правил поведінки сприяє вихованню «моралі».

У вихованні та освіті Ломоносов вважав важливими такі методи, як **переконання** і **приклад**. «Добрі» і «пристойні» вчинки дорослих (ректора, інспекторів, учителів) є необхідними в становленні дитини.

У підготовці «освіченого юнацтва» особливу роль Ломоносов відводив вчителю. Він боровся за те, щоб не допускати до навчання дітей тих іноземців, які крім своєї «природної мови» нічого не знають. Вчений розробив вимоги до особистості та діяльності вчителя, заклавши основи педагогічної етики. Він вважав, що педагог, перш за все, повинен любити Батьківщину, бути взірцем моральності для учнів: «Вчителі з учнями не повинні надходити ні гордо, ні фаміліарно. Перше виробляє до них ненависть, друге - презирство. Помірність не дасть місця ні тому, ні іншому, і, словом, вчитель повинен не тільки словами навчання, але і вчинками добрий приклад показувати учням».

У роботі вчителя над методикою викладання Ломоносов рекомендував ретельно відбирати матеріал для уроку, спиратися на наукові досягнення. Займаючись проблемою організації керівництва школою, діяльності вчителів та учнів у ній, Ломоносов прийшов до висновку, що під чолі школи повинен стояти тільки педагог. Інспектор і ректор зобов'язані допомагати вчителям, «оглядати старанність учнів та вчителів», стежити за здійсненням навчального процесу, постійно відвідувати класи, гуртожиток. Керівникам шкіл слід шанобливо звертатися до вчителів, не допускати до них грубого ставлення. Як педагог, Ломоносов розумів значення і високо цінував «дружбу і єднання» в колективі, які сприяли отриманню гарних результатів у процесі навчання і виховання.

Ломоносов М. В. першим розпочав втілювати класно-урочну систему в навчальних закладах Росії, розробив методику викладання рідної мови, фізики, хімії, історії, географії. Він сформулював ідеал народного вчителя, який повинен мати солідну наукову підготовку, володіти педагогічною майстерністю, відзначатися моральною чистотою, добрим прикладом, працьовитістю, відповідальністю, любов'ю до дітей. Цих вимог М. Ломоносов дотримувався сам, проявив себе педагогом-новатором епохи. М. В. Ломоносов заклав основи вітчизняної наукової педагогіки. В особі М.В. Ломоносова прогресивна педагогіка ХІІІ ст. досягла вершин світової слави. Ломоносівську формулу «Через навчання – до щастя» можна було би викласти на фронтоні кожної школи.

Список використаних джерел

1. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России / [под ред. З.Васильевой]. – М., 2001.
2. Історія педагогіки / за ред. М.С.Гриценка. – К., 1973.
3. Кудрявцев Б.Б. Михаил Васильевич Ломоносов / Б.Б.Кудрявцев. – М.-Л., 1949.
4. Морозов О.А. М.В.Ломоносов / О.А.Морозов. – К., 1954.
5. Соловейчик С.М. Час ученичества / С.М.Соловейчик. – М., 1970.

The article deals with pedagogical activity of M. V. Lomonosov, methods and principles of studying, encyclopaedic scientific interests of the scholar.

Key words: science, national bringing-up, creative work, nationality, humanism, national text-books.